

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Erzincan Law Review

Cilt/Vol: 28 Sayı/No: 1 Haziran/June 2024

Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zorunlu Bilirkişilik

Compulsory Expertise in Classical Period Ottoman Law

  Doç. Dr. Ahmet KILINÇ*

 10.60002/ebyuhfd.1461331

ÖZ

Çalışma, kuruluşundan Tanzimat'a kadar olan süre içerisinde Osmanlı hukukunda gözlemlenen zorunlu bilirkişilik kurumunu incelemektedir. Zaman olarak klasik döneme odaklanılmıştır. Ülkedeki genel çerçeveyi gözlemek için tek yer değil mevzuyla ilgili bilgiye ulaşılan tüm bölgeler kapsam dâhilinde tutulmaktadır. Çalışma, vardığı neticeler, incelediği zaman dilimi ve bilirkişiliğin “zorunlu tutulduğu iddiası” ile nispeten özgün bir karakteri haizdir. Varılan neticeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Zorunlu bilirkişilik, kadının hüküm kurarken “mutlaka” bilirkişiye başvurması gerektiği, aksi halde hükmünün geçerli olmayacağı manasını taşımaktadır. Zorunlu bilirkişilik ile bilirkişi görüşlerinin “takdiri delil” olması birbirine tezat teşkil etmemektedir. Fıkıh kitapları, fetva mecmuaları gibi şer’i kaynaklar ve kanunname, buyruldu

- * Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.
Makale Bilgisi/Article Info: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 29.03.2024 | Kabul/Accepted: 13.05.2024.

Bu makale, intihal programında taranmış ve iki (kör) hakem incelemesinden geçmiştir. This article was submitted in a plagiarism program and reviewed by two (blind) referees.

Atıf/Cite as: Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zorunlu Bilirkişilik”, EBYÜ-HFD, C. 28, S. 1, Haziran 2024, s. (39-70).

Bu makale **Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası** lisansı ile lisanslanmıştır.

gibi örfî kaynaklardan yola çıkarak; ayıplı mal, sınır uyuşmazlıkları, narh, hayvan sahibinin hukuki sorumluluğu, tapu hakkının belirlenmesi konularında bilirkişiye başvurunun zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. İki tür zorunlu bilirkişilik uygulaması mevcuttur. “Esasa ilişkin zorunlu bilirkişilik”te, uyuşmazlığın konusuna göre kadının mutlaka bilirkişiye başvurması lazımdır. Bu konuda uygulamada sık görülen konu, ayıplı kölelerle ilgilidir. “Usuli zorunlu bilirkişilik”te, Dîvân-ı Hümâyûn veya diğer üst yargı mercii, kadıya vakanın bilirkişiye başvurarak çözümlenmesini emretmektedir. Zorunlu bilirkişilik ile ilgili hukuk kuralları ile pratiğinin klasik dönem Osmanlısında kural olarak uyumlu olduğu gözükmektedir. Ezcümle zorunlu bilirkişilik, hızlı ve güvenilir adalete ulaşmaya destek olması potansiyeli ile günümüzde dahi başvurulabilecek bir yöntem olarak zikredilebilir.

Anahtar Kelimeler: Bilirkişilik, Zorunlu bilirkişilik, Ehl-i hibre, Ehl-i vukuf, Dîvân-ı Hümâyûn, Kadı Sicilleri, Klasik Dönem, Osmanlı hukuku.

ABSTRACT

The study examines “compulsory expertise” observed in Ottoman law from the establishment to the Tanzimat. The study has a relatively original character with the claim that there was “compulsory expertise”. It’s possible to list the results as follows: compulsory expertise means that the qadi must “absolutely” consult an expert when making a decision. Compulsory expertise and expert opinions being “discretionary evidence” do not contradict each other. Based on Sharia sources such as fiqh books and *örfî* sources such as qanunname it’s understood that it’s mandatory to apply to an expert on defective goods, border disputes, *narh*, legal liability of the animal owner, determination of land register in inheritance law. There are two types of compulsory expert practices. In “compulsory expertise on the issue”, qadi is required to consult an expert depending on the subject of the dispute. In practice, the most common issue in this regard occurs in defective slaves. In “procedural compulsory expertise”, *Dîvân-ı Hümâyûn* or other higher judicial authority directs the judge to resolve the case by applying to an expert. In conclusion, compulsory expertise can be mentioned as a method that can be used even today, with its potential to support access to fast and reliable justice.

Keywords: Expertise, Compulsory expertise, Imperial Court (Dîvân-ı Hümâyûn), Qadi records, Classical period, Ottoman law.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti’nin sosyolojik yapısındaki dini, kültürel, tarihi farklılıklara rağmen uzun süreler boyunca mevcudiyetini devam ettirmesinde ve toplumsal düzeni temin etmesinde, adaletli yönetim anlayışının rolü yadsınamaz. Adaletin temin edilmesine hassas şekilde

uyulan devirlerde devlet her açıdan ilerlemiş ve gelişmiştir¹. Özellikle klasik dönem olarak ifade edilen, kuruluştan Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar olan kısımda Osmanlı Devleti, hukukunu adaleti ön plana çıkartarak inşa etme gayretinde olmuştur. Devlet bu özelliğini sırf ferman veya kanunname gibi normatif düzenlemeler çıkararak temin etmemiş; hukuki normların pratiğe ne şekilde uyarlandığını da hassas şekilde incelemiştir. Böylece adaletin temin edilmesine has ince yaklaşımlar sergilemiştir.

Adaletin temini hususunda ilk akla gelen müessese devletlerin yargı teşkilatı olmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yargı yetkisini haiz ilk makamın padişah olduğu bilinmektedir. Padişah, yargı erkinin en başında yer almakta, arzu etmesi halinde bizatihi yargılama yapabilmekte ya da başka kurumları vazifelendirebilmektedir. Bu bağlamda Ağa Dîvânı, Dîvân-ı Hümayûn, Eyalet Dîvânları, Cuma Dîvânı, İkinci Dîvânı, Çarşamba Dîvânı gibi farklı dîvânlarda da davalar çözümlenebilmiştir². Dîvân-ı Hümayûn'un asli üyelerinden olan Rumeli Kazaskeri Şer'i davaları bazen tek başına bazen ise Anadolu Kazaskeri ile birlikte nihayete erdirebilmiştir. Konsolosluk ve cemaat mahkemeleri de ihtilafların sonlandırılmasında görev alabilmişken, muslihûn³ müessesesi ile de

- 1 A. Refik **Gür**, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi, 2. Baskı, Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 54; Osmanlı Devleti'ndeki İslam hukuku ve Örfi hukuk şeklinde ikili hukuki yapı için bk. Cihan **Osmanağaoğlu**, "Klasik Dönemi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Örfi Hukukuna İlişkin Genel Bir Değerlendirme", Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 2, 2007, s. 75 vd.
- 2 Bu müesseselerin vazifeleri salt yargı olmamış, yürütmeye ve hatta danışma fonksiyonu dahi olabilmıştır; mevzuyla ilgili Dîvân-ı Hümayûn özelinde bir inceleme için bk. Ayhan **Ceylan**, "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslam'da Şûrâ ve Divan-ı Hümayun'un "Şûrâ Meclisi" Niteliği", S. 31, Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, Yeni Türkiye Yayınları 2000, s. 413. Osmanlı uygulamasında şura ilkesine ilişkin detay bilgi için bk. Nuran **Koyuncu**, İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Şûra, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2006, s. 93. Divan-ı Hümayun ile Eyalet Divanlarının işlevlerini konu alan ve bu iki divanı karşılaştıran bir çalışma için ayrıca bkz. Abdullah Vefa **Karataş**, "Divan-ı Hümayun ile Paşa Divanının Karşılaştırılması -Manisa Şehzâde Sarayı Dîvânı Örneği-", Adalet Dergisi, C. 1-2, S. 62-63, 2019, s. 235-264.
- 3 Muslihûn müessesesi ile ilgili detaylı bilgi ve örnekler için bk. Ahmet **Kılınç**, "Osmanlı Devleti'nde Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Muslihûn: Osmanlı Arabuluculuğu", Uluslararası II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi, Kongre Bildirileri, Editör: Fethi Gedikli, C. II, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 15 vd. ve Mustafa **Aktürk**, İslâm Hukukunda Boşanmaya İlişkin Uyuşmazlıklarda Alternatif Çözüm Yolları, 1. Baskı, Adalet Yayınları, Ankara 2023, s. 95 vd.; Fendoğlu bu heyetin daha çok ceza hukuku boyutunun üzerinde durmaktadır; Hasan

hukuki sorunlar bitirilebilmiştir. Tüm bunlarla beraber, Osmanlı hukukunun yargı teşkilatının temel taşının ‘kadı’ olduğu söylenmelidir. Zira kadılar, ülkenin egemenliğinin olduğu her yerde ve kuruluşundan nihayete erdiği ana kadar her vakitte bünyesinde barındırdığı diğer vazifeler ile beraber varlıklarını etkin bir şekilde sürdürmüşlerdir⁴.

Gerek kadılar gerekse diğer yargı mercileri hukukî veya idari görevlerini tek başlarına ifa etmemiş, muhtelif yardımcılarla birlikte çalışmışlardır⁵. Hızlı ve adil bir yargılama için naib⁶, müftü, şuhûdü’l-hâl⁷,

---

Tahsin **Fendoğlu**, “Kamu Denetçiliği Kurumu ve Osmanlı”, *Adalet Dergisi*, C. 1-2, S. 62-63, 2019, s. 179.

- 4 Hasan Tahsin **Fendoğlu**, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı” *Osmanlı*, C. 6 (Teşkilat), Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 453 vd; Halil **Cin**/Gül **Akyılmaz**, *Türk Hukuk Tarihi*, 10. Baskı, Sayram Yayınları, Konya 2018, s. 167; Nuran **Koyuncu**/Ümmügülüm **Gök**, “Türk Hukuk Tarihinde ve Karşılaştırmalı Hukukta Hâkimlik Mesleğine Giriş ve Hâkim Yardımcılığı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1, Konya 2019, s. 71; İlber **Ortaylı**, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, 10. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 19; Semra Betül **Doğangüzel**, “Tanzimat Döneminin Şeriye Mahkemeleri ve Kadıların Değişim Sürecine Etkisi” *Adalet Dergisi*, S. 62-63, Ankara 2019, s. 54. Kadıların bağımsızlığına ilişkin tahlil için bk. Nevin Ünal **Özkorkut**, “Yargı Bağımsızlığı Açısından Osmanlı’da ve Günümüz Türkiye’sinde Yargıya Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 57, S. 1, Ankara 2008, s. 234.
- 5 M. Âkif **Aydın**, *Türk Hukuk Tarihi*, 10. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 83; Fethi **Gedikli**, “Kazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 118.
- 6 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz.: Betül **Kayar**, *Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2023; Casim **Avcı**, “Nâib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006; s. 311,312; Mehmet **İpşirli**, “Nâib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 312-312; Aydoğan **Demir**, “Bayburt Ulu Camii’nde Bir Osmanlı Ferman Kitabesi: Osmanlı Devleti’nde Naiplik”, *Tarih ve Toplum*, 1994, s. 41; Betül **Kayar**, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”, *YBHD*, S. 1, Y. 5, 2020, s. 189.
- 7 Bu mevzu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet **Kılınç**/Betül **Kayar**, “Osmanlı Yargılama Hukukunda “Şuhûdü’l-Hâl”in Fonksiyonunu Yeniden Değerlendirme Gerekliliği”, *Adalet Dergisi*, C. 1, S. 62-63, 2019, s. 33 vd.; Merve Nur **Öztürk**, *Osmanlı Yargılama Hukukunda Şuhûdü’l Hâl*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, 2021, s. 4 vd; Hülya **Taş**, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki ‘Şuhûdü’l-Hâl’ Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilgi Dergisi*, S. 44, 2008, s. 25 vd.

kassam⁸, kâtip⁹, muhızır¹⁰, vekil, subaşı, ases ve çavuş¹¹ kadiya destek olmuşlardır.

Osmanlı yargı teşkilatında münhasır bir pozisyona sahip olan ehl-i vukuf ya da ehl-i hibre olarak isimlendirilen bilirkişiler de yargılama sürecinde adaletin tesisi hususunda kadiya yardımcı bir rol üstlenmiştir. Bu görevlilere kural olarak teknik ve özel bilgiye ihtiyaç olması halinde başvurulmuştur. Yargı mercileri, hukuki ihtilafları çözerken hayatın olağan akışı gereği bilmesi gereken konularda herhangi bir destek almadan vazifelerini icra edebilmişlerdir.

Bilirkişilik müessesesi gerek günümüzde gerekse tarihimizde önemli bir delil olarak kabul edilmiştir. İslam Osmanlı usul hukuku açısından bakıldığında ise müessesenin takdiri deliller içerisinde yer aldığı söylenebilir. Bununla birlikte, bu müesseseye başvurunun zorunlu olup olmadığı üzerinde durulması gereken bir noktadır. Zira devletler adil bir yargılama için hâkimin teknik ve özel bilgiye sahip olan kişilerden istifade etmesini zorunlu kılabılmışlardır. Bu bağlamda Osmanlı devrinde rastlanılan belgelerin bir kısmı, kadıların bilirkişiye başvurmadan yargılamayı sonlandırmamak zorunda olduklarına işaret etmektedir. Çalışmada bu belge ve uygulamalardan yola çıkarak, klasik dönem Osmanlısında kadıların bilirkişiye başvurmalarının gerekli olup olmadığı, başvurmak zorunda iseler hangi vakalarda ve hangi usulle bu işlemin gerçekleştirildiği üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Çalışma, klasik dönem olarak nitelendirilen devletin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar geçen zaman dilimini irdelemektedir. Nitekim bu dönem, ardından gelen Tanzimat sonrası dönem ile ciddi farklılıklar içermektedir. Zira Tanzimat sonrası dönemde, farklı yargı mercileri, Batılı hukuk norm ve müesseseleri ülke iç hukukuna dâhil olmuştur. Klasik dönem ise Osmanlı'nın adaleti ile ön plana çıktığı daha uzun bir zaman dilimine işaret etmektedir. Öte yandan çalışmada belirli bir bölge üzerinde durulmamakta, zorunlu bilirkişilik ile ilgili olabilen tüm veriler, bölge ayrımı olmadan irdelenmektedir. Böylece ülkenin tamamına ilişkin bir

---

8 Bu hususta detaylı bilgi için bkz.: Said **Öztürk**, “Kassâm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul 2001, s. 579 vd.

9 Bu hususta teferruatlı bilgi için bkz.: Mustafa Sabri **Küçükkaşçı**, “Kâtip”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 25, Ankara 2022, s. 53 vd.; Erhan **Afyoncu/Recep Ahışahı**, “Kâtip”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 25, Ankara 2022, s. 53 vd.

10 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz.: Recep **Ahışahı**, “Muhızır”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 31, Ankara 2020, s. 85 vd.

11 **Aydın**, s. 173 vd.

çerçeve çizilmeye gayret edilmektedir. Bununla birlikte vaka ve dava çeşitliliğinin çok olması, birçok kültürü bünyesinde barındırması gibi etkenler ile İstanbul kayıtlarına biraz daha fazla ağırlık verilmektedir. Çalışmada ağırlıklı olarak kadı sicillerine yer verilecek olsa da mühimme, ahkâm defterleri gibi diğer birinci el kaynaklara da yeri geldikçe temas edilmektedir.

Çalışmayı bir bütün olarak ele alabilmek için öncelikle, Osmanlı yargı teşkilatında bilirkişiliğin konumu, özellikleri ve önemi vurgulanmalı, akabinde zorunlu bilirkişilik uygulamalarının mevcut olup olmadığı; varsa bunların hangi maddi vakalarda ve ne gibi usuli bir yöntem ile uygulandığı üzerinde durulmalıdır.

I. OSMANLI YARGILAMA HUKUKUNDA (ZORUNLU) BİLİRKİŞİLİK

Osmanlı yargılama hukukunda “*ehl-i hibre*”¹², “*ehl-i vukuf*”¹³, “*erbâb-ı vukuf*”¹⁴, “*ahâli vukuf*”¹⁵, “*sâhib-i vukuf*”¹⁶ kavramları ile yer alan bilirkişilik müessesesi muhtelif şekillerde tanımlanabilmiştir¹⁷. Tüm

-
- 12 **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 312 Hüküm no: 443 Orijinal metin no: [50b-2].
  - 13 **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667), Haz. Rifat Günalan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 17, s. 314 Hüküm no: 354 Orijinal metin no: [47b-3].
  - 14 **İBB Kültür A.Ş./ Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi**, İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (H. 1222-1223 / M. 1807-1809), Haz. Salih Kahriman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 85, s. 474 Hüküm no: 458.
  - 15 **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 112 Hüküm no: 97 Orijinal metin no: [9b-3].
  - 16 **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664), Haz. Rasim Erol ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 16, s. 214, Hüküm no: 188 Orijinal metin no: [16a-4].
  - 17 Birtakım tanım örnekleri için bk. Kal’a-yı Sultâniyeli **Türzkâde** Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi, Osmanlı Hukuk Sözlüğü: Mükemmel Istulâhât-ı Kavânin yahut Mâlûmat-ı Kanûniye Hülâsası, Haz. Fethi Gedikli/İbrahim Enes Onat, On İki Levha

tanımlar, hukuk kuralları ve uygulamadan yola çıkarak Osmanlı hukuku açısından yapılan tarif ise “*Bilirkişilik, gerek yargılama öncesinde gerekse yargılama sonrasında başvurulabilen, kural olarak görüşlerine itiraz edilemeyen, teknik ve özel konularda detaylı bilgi sahibi olan, zimmi ve kadınlardan da teşekkül edebilen adil, tarafsız, tecrübeli, uzman, teorik bilgisini somut vakaya aktarabilen kişilerden oluşan heyetin yaptığı faaliyet*”¹⁸ şeklindedir. Bu bağlamda bilirkişilerin, alanında uzman¹⁹, “bî-garaz”²⁰ yani tarafsız, adil²¹, soyut bilgilerini somut olaya aktarabilecek yetenekte²², musin²³ yani tecrübeli veya yaşlı olması gerekmektedir. Kayıtlarda zimmilerin²⁴, “kabil hatunlar” olarak zikredilen kadınların²⁵ bilirkişilik yaptıkları anlaşılmaktadır. Sicillerden yola çıkarak

---

Yayımları, İstanbul 2017, s. 59; Ali Şafak, “ehl-i vukûf”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul 1994, s. 531.

- 18 Ahmet Kılınç, Osmanlı Yargılama Hukukunda Bilirkişilik (Ehl-i Hibre / Ehl-i Vukûf), 2. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara 2022, s. 102.
- 19 İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 193, Hüküm no: 236 Orijinal metin no: [25b-3]; Şeyda İbicioğlu, 1572 No’lu Tekirdağ (Rodosçuk) Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Tahlili, İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 141.
- 20 Tarafsızlığına işaret eden örnek için bk. İbrahim Solak/İzzet Sak, Konya Kadı Sicili (1113-1113 / 1701-1702) Defter 39, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2016, s. 153.
- 21 Adil özelliğine işaret eden örnek için bk. Ahmet Erdoğan, 71 No’lu (D. No: 71, S. No: 2254) Amasya Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 166.
- 22 Örnek kayıt için bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 24, s. 341 Hüküm no: 421 Orijinal metin no: [75b-3].
- 23 Örnek kayıt için bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), haz. Salih Kahriman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 25, s. 440, Hüküm no: 584 Orijinal metin no: [92a-1].
- 24 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591). Haz. Rıfat Günalan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 10, s. 305 Hüküm no: 498 Orijinal metin no: [47b-4].
- 25 İzzet Sak, Konya Kadı Sicili 1115-1116 / 1703-1704) Defter 41, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2016, s. 123.

bilirkişilerin heyet halinde çalıştıklarını da rahatlıkla söyleyebiliriz²⁶.

Bilirkişilik faaliyeti, İslam Osmanlı usul hukukunda deliller kategorisinde ele alınmıştır. Eski hukukumuzda deliller “esbâb-ı sübutiye” ya da “esbâb-ı hüküm” olarak ifade edilmekte olup; kadının karar verebilmesi için bunlardan biri ile iddianın ispat edilmesi gerekmektedir. İspat vasıtaları olarak ifade edilen deliller, şahitlik, yemin ve yeminden kaçınma (nükûl), yazılı delil, ikrar, karine-i kâtia, kasâme, hâkimin bilgisi (ilm-i kadı), keşif ve nihayet bilirkişidir²⁷. Bahsedilenler de kendi içerisinde *takdiri delil* ve *kesin delil* şeklinde iki farklı kategoride ele alınabilir. İkrar, senet, yemin ve kesin hüküm, kesin delil iken; keşif, sorgu, şahitlik ve bilirkişilik ise takdiri delildir. Bu bağlamda bilirkişilik

- 26 İki kişilik heyet örneği için bk. **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 216 Hüküm no: 275 Orijinal metin no: [30b-2]; **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 259 Hüküm no: 350 Orijinal metin no: [39a-4]; **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536), Haz. Kenan Yıldız, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 4, s. 167 hüküm no: 316 Orijinal metin no: [37b-4]; üç kişilik heyet örneği için bk. **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 293 Hüküm no: 409 Orijinal metin no: [46b-2]; dört kişilik heyet örneği için bk. **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 180 Hüküm no: 214 Orijinal metin no: [23a-5]; **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000/ M. 1590-1591). Haz. Rifat Günalan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 10, s. 305 Hüküm no: 498 Orijinal metin no: [47b-4]; sekiz kişilik heyet örneği için bk. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738), Haz. Fuat Recep ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 21, s. 300 Hüküm no: 219 Orijinal metin no: [65a-1].
- 27 Abdullah **Demir**, Mufassal Türk Hukuk Tarihi, Astana Yayınları, Ankara 2019, s. 268; Halil **Cin**/Ahmed **Akgündüz**, Türk Hukuk Tarihi, OSAV Yayınları, İstanbul 2011, s. 380 vd.; Ekrem Buğra **Ekinci**, Osmanlı Hukuku, 2. Baskı, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 383 vd.

müessesesinin, Osmanlı yargılama hukuku içerisinde ispat hukuku kapsamında “takdiri delil” kategorisinde olduğu ifade edilebilir²⁸. Bu hukuki pozisyonuna bağlı olarak bilirkişinin tahlili/raporu, hâkim tarafından serbestçe değerlendirilir ve hâkimi bağlayıcı nitelikte değildir²⁹. Ceza yargılama hukuku açısından incelendiğinde ise bilirkişilik, itiraf, şahitlik, maddi deliller, keşif gibi ispat aracı konumundadır³⁰.

Bilirkişiliğin İslam Osmanlı usul hukuku teorisinde takdiri delil kategorisi içerisinde yer alması, ona başvurunun zorunlu olup olmayacağı sorusunu akla getirebilmektedir. Bunun için öncelikle zorunlu bilirkişilikten ne anlaşılması gerektiğini kısaca belirtmek gerekir. Bu çalışma kapsamında *zorunlu bilirkişilik, kadının hüküm kurarken mutlaka bilirkişiye başvurmak mecburiyetinde olması, aksi halde hükmünün geçerli olmayacağı manasını* taşımaktadır. Bu noktadan hareketle bilirkişiliğin takdiri delil kategorisinde yer alması, bilirkişiye başvurunun zorunlu olması ile çelişmemektedir. Zira başvurunun zorunlu olması, hâkimin mutlaka bilirkişi raporuna göre karar vereceği anlamı taşımamaktadır. Bazı hallerde kadı, bilirkişiye başvurmak zorunda olmakla birlikte, bilirkişi raporu doğrultusunda karar vermek zorunda değildir. Bilirkişinin görüşüne başvurusunun zorunlu olması ayrı, hâkimin karar vermesi ayrı süreçlerdir. Bu bilgiler ışığında, zorunlu bilirkişilik müessesesinin mevcudiyetine ilişkin hukuk kurallarını irdelemekte yarar vardır.

II. OSMANLI HUKUK KAYNAKLARINDA ZORUNLU BİLİRKİŞİLİK

Malum olduğu üzere Osmanlı hukukunda ikili bir yapı mevcuttur. Bir yanda şer’i hukuk öte yandan örfi hukuk bir arada uzun yıllar devletin

28 **Tüfekçi**, s. 21; **Kılınç**, Bilirkişilik, s. 108.

29 İslam muhakeme hukukunda deliller konusunda hâkim takdir yetkisi hususunda detaylı bilgi için bk. Suat **Erdoğan**, “İslâm Muhâkeme Hukukunda Delil Sistemleri ve Hâkimin Takdir Yetkisi”, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 2, Y. 7, s. 132-144. Ayrıca bk. Köroğlu **Kaya**, “İslam ve Osmanlı Yargılama Hukuku’nda Esbab-ı Mücibe”, YBHD, S. 2, 2016, Ankara, s. 176 vd.; **Kılınç**, Bilirkişilik, s. 108.

30 Akman, kasame kurumunu da adam öldürme suçunda özel bir ispat aracı olarak delil kategorisinde değerlendirmektedir; Mehmet **Akman**, Osmanlı Devleti’nde Ceza Yargılaması, Eren Yayınları, İstanbul 2014, s. 64. Ayrıca bk. Aybars **Pamir**, “İslâm ve Osmanlı Hukuku’nda Kasame Müessesesi” AÜHFD, C. 5, S. 4, Ankara 2005, s. 343 vd.

yönetimine temel teşkil etmişlerdir³¹. İslam hukukunun ve örfi hukukun da kendisine has kaynaklarının olduğu bilinmektedir. Bu kaynaklarda da zorunlu bilirkişiliğe işaret eden önemli verilerin olduğu görülmektedir.

A. İslam Hukuku Kaynaklarında Zorunlu Bilirkişilik

Bilirkişilik müessesesinin temel dayanağını, İslam hukukunun asli kaynaklarından ilki olan Kuran-ı Kerim’de gözlemlemek mümkündür. Nahl Suresi’ndeki “*Senden önce de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz kişileri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun.*”³² ayeti bilirkişiye değinen ayetlerden bir tanesidir. Enbiya Suresi 7. ayette de benzer şekilde “*Senden önce de ancak kendilerine vahyettiğimiz kimseleri peygamber olarak gönderdik; eğer bilmiyorsanız kitaplar hakkında bilgi sahibi olanlara sorun.*” denilmektedir. Yusuf Suresi’nin 26. ve 27.³³ ayetleri bilirkişiliğe işaret eden önemli kaynaklardır. Ayetteki hükümlerin lafzından, bilirkişiye, konu hakkında bilgi sahibi olunmaması halinde başvurulacağı, bir başka ifade ile başvurulmasının zorunlu olmayacağını anlıyoruz. Hz. Peygamber’in bilirkişiye başvurduğuna işaret eden vakalardan da İslam hukukunun asli kaynaklarında bu müesseseye yer verildiğini ancak burada da vaka hakkında bilgi sahibi olunmaması halinde bilirkişiye başvurulması gerektiğini anlamak mümkündür³⁴.

31 Ahmet **Kılınç**, “The Influence of the Ottoman State on Islamic Law”, YBHD, S. 2, Y. 7, 2022, s. 548 vd.; Ahmet **Kılınç**/Harun **Karakaya**, “Batılı Devletlerin Karma Ticaret Mahkemelerinde Mecelle’nin Uygulanmasına Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”, Kırkkale Hukuk Mecmuası, C. 2, S. 1, 2022, s. 61.

32 Nahl 16/43.

33 {26} Yûsuf, “Asıl kendisi benimle birlikte olmak istedi” dedi. Kadının akrabasından biri şöyle bilirkişilik yaptı: “Eğer (adamın) gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemiştir; adam yalancıdır.
{27} Eğer gömleği arkadan yırtılmışsa, kadın yalan söylemiştir; adam doğru söylemektedir.”

34 Bir hadiste, seyahate çıkan bir grup sahabeden birisinin başının yaralanması akabinde bu sahabenin ihtilam olması üzerine teyemmüm konusunda anlaşmazlığın oluştuğu, bu konuyu arkadaşlarına sorduğu aktarılmıştır. Arkadaşlarının ise su ile abdest almaktan başka bir yol bulamadıklarını ifade edilmiştir. Sahabe su ile boy abdesti alır ve bu sebeple ölür. Mevzudan haberdar olan Hz. Peygamber, “*Onu öldürdüler. Allah da onları öldürsün. Bilmedikleri zaman sorsalar ya! Çünkü cehaletin şifası sormaktır. O ölen kişinin teyemmüm etmesi, yarasına bir bez sarması yeterdi. Sonra o sargının üzerini mesheder, kalan vücudunu yıkardı*” demiştir; bu hadisler ve tahlilleri için bk. Ebu Davud, Tahara, 127’den aktaran **Tüfekçi**, s. 23; Şevket **Pekdemir**, “İslam Ceza Hukukuna Göre Olay Yeri İnceleme”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 30,

Zorunlu bilirkişiliği İslam hukuku kaynakları içerisindeki fıkıh eserlerinde de gözlemlemek mümkündür. Bunlardan birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz: Mebsut'ta köle ve cariye de varlığı iddia edilen hatalar/kusurlar için kadının mezkûr köleleri iki adil Müslüman doktora muayene ettirmesi gerektiğine değinilmiştir. Bununla birlikte Serahsi, uzmanlık gerektiren her mevzuda bilirkişiye başvurmak gerektiğini “*Malın değerini bilmede olduğu gibi her konuda, o konunun uzmanına başvurmak gerekir. Allahu Teâlâ bir âyette şöyle buyurur: ... “Bilmiyorsanız, bilenlere sorun.” (en-Nahl 16/43)*” diyerek ifade etmiştir³⁵. Serahsi'nin özellikle kölelerin ayıpları konusundaki bilirkişiye başvuru gerekliliğini ifade etmiş olması önem arz etmektedir. Zira ileride detaylı şekilde zikredileceği üzere Osmanlı uygulamasında bu yönde detaylı tercihler söz konusu olacaktır.

Yine zorunlu bilirkişiliğe işaret eden bir diğer örnek de fıkıh kaynaklarından el-Hidaye'de yer almaktadır. Merginânî de kocasının iktidarsızlığı nedeniyle dava açan kadının bir yıl beklemesi, bir yıl akabinde kadının hâlâ bakire olduğu iddiası söz konusu ise anılan kadının bilirkişi kadınlara muayene ettirilmesi gerektiğine değinmiştir³⁶. İbn Âbidîn'in de aynı yönde bir görüşe yer verdiği görülmektedir³⁷. Fakihlerin bilirkişilere başvuru gerekliliği yönündeki içtihatları, geniş yorumlandığında, zorunluluğu da beraberinde getirmektedir.

Şeyhülislam fetvalarında da zorunlu bilirkişiliğin varlığını ortaya koyan örnekler mevcuttur. Örnek mahiyetinde Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin bir fetvası buraya aktarılabilir. Müellifin Behcetü'l-Fetâvâ adlı eserinde cariyenin değer kaybının ehl-i vukûf ile belirleneceği şu şekilde belirtilmiştir: “*Zeyde Amr'ın bibr olan cariyesi Hind'i gasben ahz ve Hind'e zina edip bekâretini izâle eylese Zeyd muhsan olmayınca*

2017, s. 143-144; Murat **Akarsu**, “İlk Dönem İslam Tarihinde Yargının Kurumsallaşmasında Dört Halifenin Rolü”, Eskiye 37/Kış 2018, s. 59. Benzer diğer örnekler için bk. Fahrettin **Atar**, İslam Adliye Teşkilatı, 6. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 2020.

35 Şemsü'l- eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed B. Ahmed **Serahsi**, Mebsût, ed. Mustafa Cevat **Akşit**, C. 13, Gümüşev İstanbul 2018, s. 157.

36 Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-**Merginani**, el-Hidaye, Çeviren: Ahmet Meylani, Kahraman Yayınları, C. II, s. 27, <https://canadadotnet.files.wordpress.com/2021/01/merginani-el-hidaye.pdf>, E.T.: 15.04.2024.

37 **İbn-i Âbidin** Muhammed Emin, Reddu'l-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar, Çeviren: Ahmed **Davudoğlu**, Mazhar **Taşkesenlioğlu**, Mehmet **Savaş**, Şamil Yayınları, C. II, İstanbul 1982, s. 596.

Zeyd'e ne lazım olur? el -Cevab: Yüz değnek urulur ve cariye'nin noksan-i bekaretini dâmin olur. Bu surete ol cariye'nin noksan-i kıymeti ne ile malum olur? El-Cevap: Bî-garaz ehl-i vukûfun ihbarıyla"³⁸. Aynı şeyhülislamın bir başka fetvasında ise "*Zeyd Amr'dan iştirâ ve kabz ve def'-i semen ettiği cariye'nin reddini icab eder ayb ile muayyeb olduğu zahir olup Amr'a red sadedinde iken cariye Zeyd'in yedinde fevt olsa ol cariye'nin Amr'ın yedinde iken ol ayb ile muayyeb olduğu vech-i şer'î üzere sabit olunca Zeyd Amr'a noksan-ı semen ile müracaata kâdir olur mu? El-Cevab: Olur. Bu surette noksan-ı semen ne ile malum olur? el-Cevap: Bî-garaz ehl-i vukûfun ihbarıyla*"³⁹ denilmektedir. Dolayısıyla değer kaybının belirlenmesi için mutlaka bilirkişiye gidilmesi net bir şekilde ifade edilmektedir.

Görüldüğü üzere İslam hukukunda içtihatlar ve fetvalar ile belirli konularda kadının bilirkişiye başvurulması zorunlu kılınabilmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı hukukunun diğer ayağı olan örfi hukukun mevzuya bakışı da irdelenmelidir.

B. Örfi Hukuk Kaynaklarında Zorunlu Bilirkişilik

Sadece İslam hukuku kaynaklarında değil, örfi hukuk kaynaklarında da kadıları zorunlu bilirkişiliğe yönlendiren hükümler mevcuttur. Örfi hukukun en somut görünümü olan kanunnamelerden birkaç örnek burada zikredilebilir. Mesela 1676 tarihli Tevkii Abdurrahman Abdî Paşa Kanunnamesi'nin Kanun-ı Narh faslında "*ehl-i dükkân bey'lerinde hadden tecâvüz edip müşterilere zarar isâbet eylese def'-i zarar-ı âmm için taraf-ı sultânîden ta'yîn-i narh lâzım geldikde evvelâ müdebbir-i umûr-ı cumhûr olan vekîl-i devlet bî-garaz ehl-i vukûfla meşveret edib bâyi'lere ve müşterilere zarar olmamak şartıyla akvât-ı nâsa ve sâir mühimmâte ve akvât-ı bahâyime ta'yin-i narh için kadı efendiye yâhûd meclise hitâben ferman buyururlar. ... ve zarar-ı âmm ihtimâli olduğu takdirce bî-garaz ehl-i vukûfla müşâvere olunup tarafeyne zarar olmamak şartıyla fermân verile...*"⁴⁰ hükmü mevcuttur. Umumi kanunnamede mevcut olan bu maddeye göre narh belirlenirken öncelikle ehl-i hibre ile görüşülecek, fiyat ondan sonra belirlenecektir. Ancak görüldüğü üzere burada yargılama sırasında başvurulacak zorunlu bilirkişilik söz konusu

38 Süleyman **Kaya ve diğerleri**, Behcetü'l-Fetâvâ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, Osmanlılarda Hukuk ve Toplum 3, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 159.

39 **Kaya ve diğerleri**, s. 303.

40 H. Ahmet **Arslantürk**, Abdurrahmân Abdî Paşa Kanunnâmesi, Okur Kitablığı, Metamorfoz Yayıncılık, 2012, s. 29.

değildir. Burada bilirkişiler daha çok idari işleyiş için kullanılmaktadır. İdari işlerde bilirkişiye başvuruya ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür⁴¹.

Kanunnamelerde yargılama sırasında bilirkişiye başvurulmasının zorunlu olduğu manasına gelen hükümler de mevcuttur. II. Selim dönemi kanunnamesinde yer alan “*Ba’zı çiftlikler toprağında nizâ’ olunsa, Hazine-i Âmire’de mahfûz olunan iki başı mühürlü urgan verilüb vilâyet kâdîsi ol diyarın müsin ve mu’temedünaleyh ehl-i vukûf adamlarıyla anın gibi yerlerin üzerlerine varılub mesâa eylemek için Celâl-zâde zamanında hükm verilmişdir*”⁴² şeklindeki hüküm gereğince sınır uyuşmazlıklarında kadıya, ehl-i vukûfa başvurarak uyuşmazlığı çözüme kavuşturması emredilmiştir. Anlaşıldığı üzere bu hükümde kanunname ile kadıların ihtilafı çözmek için mutlaka bilirkişiye başvurmaları gerektiği görülmektedir.

Bursa İhtisab Kanunnamesi’nde geçen “*...İmtisâlen li’l-emr-i’l-âli - Lâ zâle âliyen- her hirfeti ve ehl-i hibreleri başka başka ihzâr olunub narhiyyâtın her birisinde narh-ı kâdim nice icra ve hal mukarrer midir ve mütegayyir midir ve sebep nedir ve ne zamandan berüdir deyü istifsâr olunıcak...*”⁴³ şeklindeki hükmün muhatabının kadı olduğu bellidir. Buna göre kadı, bir ürünün eskiden narhının nasıl belirlendiğini, narhın güncel durumundaki değişimini, değişiklik söz konusu ise bunun nedenini ve ne zaman değiştiğini bilirkişiye soracaktır⁴⁴.

Kanunnamelerde hayvan sahibinin sorumluluğuna ilişkin düzenlemeleri de görebiliyoruz. Kanuni devri Midilli Sancağı Kanunnamesi’nde yer alan “*...bir davar ki, ...ve illâ girdüğü bağa ve bağçeye ve bostana zarar ve ziyân eylese, evvelâ ehl-i hibre ma’rifetiyle sâhibine zararı tazmîn olunub cerimesi alınur.*”⁴⁵ şeklindeki hüküm, bir hayvanın başkasının bağına veya bahçesine girmesi halinde ortaya çıkacak zararın öncelikle bilirkişi vasıtasıyla belirlenmesini emretmektedir.

41 Uyuşmazlığın çözümünden ziyade idari bir tasarrufu belirlemek için bilirkişiye başvurunun zorunlu olduğuna ilişkin diğer kanunname örneklerinden bazıları şu şekildedir: “*...Bir mahalde narh ahvâli ihtilâlde olub hükm verilmeli olsa cemî’ erbâb- i hirfeti kethüdâları ve sâir ehli vukûf ve hibre olan kimesneleri cem’ edüb...*”, Ahmed **Akgündüz**, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, Fey Vakfı, İstanbul 1990, C. VII, s. 336; benzer örnekleri çoğaltabiliriz, **Akgündüz**, C. VIII, s. 123, 336; **Akgündüz**, C. II, s. 193, 194.

42 **Akgündüz**, C. VII, s. 288.

43 **Akgündüz**, C. II, s. 191.

44 Aynı yönde görüş için bk. **Tüfekçi**, s. 185.

45 **Akgündüz**, C. V, s. 423.

Keza Yavuz Sultan Selim'in Tımar Kanunnamesinde mevcut olan “...*Ammâ anun gibi vâki' olub sipahi müteveffânın karındaşlarının tapuların ziyâde almak için bir kimesneyi süret edüb düzme eyleyüb nesne taleb ederse, ol yerün kudemâsından ehl-i hibre kimesneler ve kadı ol yerün üzerine varub tapusu için evvelden anun gibi bir yerde ne denli tapu verilmek ve hakk-ı karar zahir olursa sipahiye ol denlü akçe vereler*”⁴⁶ hükmü, miras paylaşımı sırasında murislerden bir tanesinin hakk-ı kararı alacağı sırada mutlaka bilirkişiye başvurulması gerektiğini hükme bağlamaktadır.

Görüldüğü üzere hem şer'î hukuk hem de örfî hukuk kaynaklarında zorunlu bilirkişilik manasına gelebilecek hükümler mevcuttur. Hukukun nasıl tezahür ettiği, sadece kurallar ile değil aynı zamanda uygulama ile şekillenmektedir. O halde zorunlu bilirkişilik anlamına gelebilecek Osmanlı pratiğini, bu pratiğe ve kurallara bağlı oluşturulabilecek zorunlu bilirkişilik türlerini irdelemekte yarar vardır.

III. ZORUNLU BİLİRKİŞİLİK TÜRLERİ

Gerek kanunname, fıkıh kitapları ve fetvalar gibi hukuk kurallarından gerekse kadı sicilleri gibi uygulama örneklerinden yola çıkarak, zorunlu bilirkişiliğin iki şekilde tezahür ettiğini ifade edebiliriz. Bunlardan ilki, esasa, dava konusuna ilişkin zorunlu bilirkişilik iken; diğer usuli zorunlu bilirkişiliktir.

A. Esasa İlişkin Zorunlu Bilirkişilik

Esasa ilişkin zorunlu bilirkişilik ile kastedilen husus, uyuşmazlığın konusuna göre, kadının mutlaka bilirkişiye başvurusu halidir. Buna göre kadı, hukuk kurallarının ve hukukî teamülün⁴⁷ gereği olarak çözülmesi

46 **Akgündüz**, C. III, s. 129; benzer örnekleri çoğaltabiliriz, **Akgündüz**, C. VIII, s. 123, 336.

47 Kanaatimizce, Osmanlı hukukunda teamül, yani uygulayıcının önündeki konuyla ilgili daha evvel tercih edilen uygulamanın sürdürülmesi önemli bir hukuki kaynaktır. “Eskiden olanı bozmama geleneği” olarak da ifade edilen bu kaynaktan bilirkişiler de etkilenmişlerdir. Örneğin Kanunnamelerde, bilirkişilerin faaliyetlerini yürütürken veya görüş bildirirken “eskiden olanı bozmama geleneği”ne uygun hareket etmeleri gerektiği hüküm altına alınmıştır. Zira “... *ol yerün kudemâsından ehl-i hibre kimesneler ve kadı ol yerün üzerine varub tapusu için evvelden anun gibi bi yerde ne denli tapu verilmek ve hakk-ı karar zahir olursa sipahiye ol denlü akçe vereler*” **Akgündüz**, C. III, s. 129; “... *Ve besâtine müte'allık kanûn-ı kadîmden ehl-i hibreye ve a'yân-ı şehre sual olundukda şöyle cevab verdiler ki, sâbıka kanûn-ı kadîm böyle idi ki...*” **Akgündüz**, C. II, s. 196. Eskiden beri olan itibar etme geleneği uygulamaya

için muhakkak bilirkişiye başvurulması gereken bir dosya ile karşılaştığında bilirkişiye başvuracaktır. Kadıyı bu yönde bir karar almaya kanunname, fetva veya fıkıh kitapları itebileceği gibi, teamüller de kendisini yönlendirebilmektedir.

Esasa ilişkin konularda mutlaka bilirkişiye başvurulması durumunu, sıklıkla ayıplı mal ile ilintili hukuki ihtilaflarda görmekteyiz. Gerek Serahsi'nin⁴⁸ gerekse Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin⁴⁹ köle ve cariye de varlığı iddia edilen hatalar/kusurlar için kadının mezkûr köleleri iki adil Müslüman doktora muayene ettirmesi gerektiği yönündeki görüşlerinin titizlikle uygulandığını ifade edebiliriz. Örneğin 1663 senesinde Sâkine bt. Şaban, esirci İbrahim b. Himmet'ten Rus asıllı cariye aldığını, parasını ödediğini, ancak cariyenin verem hastası olduğunu, bu hastalığın önceden kalma olduğunu bu nedenle cariyeyi teslim edip parasını geri almak istediğini kadı huzurunda beyan etmiştir. Esirci İbrahim ise bundan 20 gün önce anılan cariyeyi sattığını ve parasını aldığını, ancak cariyenin verem hastası olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine kadı "...teveccüh-i husûmet için bu makûle emrâzı teşhîse taraf-ı saltanatdan ta'yîn olunan Hâssa etebbâdan Mustafa Efendi b. Mehmed ve Ahmed Efendi b. Mehmed'e câriye-i merkûme irsâl ve irâet olundukda..."⁵⁰ diyerek bu tarz hastalıkları teşhis için saltanat tarafından belirlenmiş olan tabiplere başvurmuştur. Hüküm açıkça kölelerdeki bu

---

da yansımasıdır: Arpa emîni Mehmed Efendi, Çakal Deresi'ndeki kuyulardan çıkardığı suyu, yaptırdığı çeşmeye ve evine akıtması ile ilintili olarak mahallinde keşif yapılmasını ve bilirkişinin suyu, su bölgesini ve su haklarını tahlil etmesini istemiştir. Davacının bu talebi sırasında "... kûbel-i şer'-i şerîfden üzerine varılıp erbâb-ı miyâh beynlerinde mu'tâd olan tarz-ı ma'rûf ve semt-i me'lûf üzre alâ vechi'l-mu'tâd ve neski'l-i'tiyâd vezn ve ayâr ve tahmîn-i sahîh-i şer'î ile tahmîn ve ta'yîn olunmak matlubumdur..." **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 61 numaralı sicil (H. 1065 - 1066 / M. 1655), Haz. Baki Çakır, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 27, s. 267 Hüküm no: 302 Orijinal metin no: [61b-2]; Burada su uzmanları arasında mutad olan, bilinen tarzda ve alışılmış yöntem ile âdet edilmiş nizam ile tartılmasını, ayarlanmasını ve tahmin edilmesini istemiştir. **Kılınç**, *Bilirkişilik*, s. 25.

48 **Serahsi**, C. 13, s. 157.

49 **Kaya ve diğerleri**, s. 159, 303.

50 **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664), Haz. Rasim Erol ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 16, s. 451 Hüküm no: 547 Orijinal metin no: [49b-5].

tarz hastalıklarda ve buna bağlı olarak maldaki ayıpta bilirkişiye başvurulmasının zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.

1675 senesinde Mehmed Çelebi b. Ahmed'in Ali Beşe b. Hüseyin'den satın aldığı cariyenin önceden hastalıklı olduğu için iadesi için açılan benzer bir olayda kadı "... *aybân-ı mezbûrân etıbbâya mürâca'at ile ma'lûme olan uyûbdan olmağla teveccüh-i husûmet için mevsûfe-i mezbûre taraf-ı şehriyârîden ehl-i hibre ta'yîn olup etıbbâdan olan Mehmed Efendi b. Mustafa nâm kimesnelere...*"⁵¹ diyerek bu şekildeki hastalıkların ve buna bağlı olarak maldaki ayıpların tabibe yani bilirkişiye başvurarak çözülmesi gereken türden olduğunu sicile derç ettirmiştir. Bu da bize bu yöndeki ayıplarda mutlaka bilirkişiye başvurulması gerektiğini net bir şekilde göstermektedir. Görüldüğü üzere ayıplı cariyeye veya köleye ilişkin ihtilaflarda kimlerin bilirkişi olacağı dahi padişah tarafından hususi olarak belirlenmiştir. Bu konuda kadının bir takdiri olmamış, merkezi otoritenin belirlemiş olduğu kişiler bilirkişilik yapmıştır. Bu bağlamda sicillerden de anlaşıldığı gibi kadının yegâne görevi ihtilaf konusunun cariyenin veya kölenin ayıbına ilişkin olduğuna yönelik karar vermesidir. Kadı bu yönde karar verdikten sonra artık mecburen bilirkişiye başvuracaktır.

Başka bir olayda davacı, satın aldığı cariyesinin mahrem bölgesinde, daha önceden ortaya çıkan *cüzzam* hastalığı olduğunu iddia ederek parasını talep etmiştir. Davalı ise cariyenin önceden *cüzzam*lı olduğu yönünde bir bilgiye sahip olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine hekim ve ebelere başvurulmuştur. Neticede Kamerşah, İsmihan ve Döndüşah adlı kadınlar Mahmud'un huzurunda, cariyede görülen *cüzzam* marazının yeni olmayıp, daha önceden mevcut olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir⁵². Bu yöndeki örnekleri çoğaltmak mümkündür⁵³.

51 **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676), Haz. Salih Kahriman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 18, s. 310 Hüküm no: 291 Orijinal metin no: [74a-1] .

52 Özen Tok, "Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Turkish Studies*, C. III-IV, 2008, s. 791.

53 Ebubekir Ağa'nın Esirci Ali Beşe'den almış olduğu cariyenin hastalıklı çıkması sebebiyle bedelinden bir miktarını geri almasına ilişkin ihtilaftada "...*bu makûle uyûbu teşhîse taraf-ı saltanat-ı aliyyeden ehl-i hibre ta'yîn olunan hâssa hekimbaşı olan umdetü'l-ulemâi'l-izâm Nuh Efendi'ye irsâl ve irâet olundukda ol dahi ba'de'n-nazar ...*" denilerek bilirkişiye başvurunun zorunlu olduğu vurgulanmıştır; **İBB**

Narha ilişkin uyuşmazlıklarda da mutlaka bilirkişiye başvurulması gerektiğini Bursa İhtisap Kanunnamesi'ndeki⁵⁴ hüküm ile belirtmiş idik. Hakikaten kadı sicillerinde de narh ile ilgili bir uyuşmazlık olduğunda davanın bilirkişiye götürüldüğü görülmektedir. 1655 senesinin Ramazan ayında çobancılar ile peynircilerin karşı karşıya geldiği davada, peynirciler, çobancıların kendilerinden belirtilenin üzerinde narh aldıklarını iddia etmektedirler. Çobanların peynircilere sattıkları teleme peyniri için narhtan fazla para istedikleri, eskiden beri teleme peynirinin fiyatının dil peynirinin narhının yarısı kadar olduğu hususu bilirkişiye başvurularak belirlenmiştir⁵⁵. Bu yöndeki örnekleri de çoğaltmak mümkündür⁵⁶.

-
- Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi**, İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H.1115-1116 / M. 1704), Haz. Coşkun Yılmaz ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 59, s. 500 Hüküm no: 523 Orijinal metin no: [128a-2]; **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676), Haz. Salih Kahriman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 18, s. 209 Hüküm no: 169 Orijinal metin no: [41b-2]; bu minvaldeki örnekleri çoğaltmak mümkündür; **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087 / M. 1675-1676), Haz. Salih Kahriman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 18, s. 310 Hüküm no: 291 Orijinal metin no: [74a-1].
- 54 “...İmtisâlen lil-emr-il-âli -Lâ zâle âliyen- her hirfeti ve ehl-i hibreleri başka başka ihzâr olunub narhyâtın her birisinde narh-ı kâdim nice icra ve hal mukarrer midir ve mütegayir midir ve sebeb nedir ve ne zamandan berüdir deyü istifsâr olunacak...” **Akgündüz**, C. II, s. 191.
- 55 Sicildeki “...çoban tâ'ifesini mücerred bize narh câri olmamışdır deyü bey' ve teslim eyledikleri teleme peynirinin her vakyyesine bizden yedişer akçe taleb edip bizimle nizâ'dan hâli değillerdir vukûfu olan bi-garaz müsliminden suâl olunup...” ifadesi kanaatimizi desteklemektedir. **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 61 Numaralı Sicil (H. 1065- 1066 / M. 1655), Haz. Baki Çakır, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 27, s. 97 Hüküm no: 73 Orijinal metin no: [14a-2].
- 56 **İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801-1803), Haz. Ayhan Işık ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 82, s. 377 Hüküm no: 438 Orijinal metin no: [63a-2]; **İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810) Haz. Mürsel Sarı ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 83, s. 329 Hüküm no: 228 Orijinal metin no: [85b-1].

Hayvanların verdikleri zararların belirlenmesi hususunda zorunlu bilirkişiliğe ilişkin “...bir davar ki, ...ve illâ girdüğü bağa ve bağçeye ve bostana zarar ve ziyân eylese, evvelâ ehl-i hibre ma’rifetiyle sâhibine zararı tazmîn olunub cerimesi alınur.”⁵⁷ şeklinde hüküm olduğunu ifade etmiştik. Bu tarz uyuşmazlıklarda tarafların muslihûn aracılığı ile husumetlerini bitirdiklerini gözlemliyoruz. Örneğin Seyyid İbrahim b. Hüseyin’in hayvanlarıyla bostanına zarar verdikleri iddiasıyla açtığı tazminat davasında “...bâ-tavassut-ı muslihîn mezbûr Ali ile on iki guruş bedel mukâbelesinde sulh olup...”⁵⁸ denilerek muslihûn vasıtasıyla uyuşmazlığın nihayete erdiği görülmektedir. Bu yönde örnekler, yani kanunnamede bilirkişiye başvuru zorunlu kılınmasına rağmen, muslihûn vasıtasıyla uyuşmazlıkların çözülmesindeki temel gerekçe kanaatimizce muslihûn ile çözümde esnek olunabilmesidir.⁵⁹ Günümüzde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nde de hâkime/kadıya alternatif şekilde uyuşmazlıklar arabulucu/muslihûn vasıtasıyla çözülebilmekte, bu ihtilafların çözümünde tarafların kendi iradeleri ön planda olabilmektedir.⁶⁰ Zira kadı huzuruna gidildiğinde bilirkişiye başvurulacak, kadı da hüküm kurarken raporu esas alacaktır. Ancak muslihûn ile çözüldüğünde bu aşamalara başvurulmayacak, uygulanacak olan hukuku belirlemede taraflar daha

57 Akgündüz, C. V, s. 423.

58 İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil (H. 1204-1207 / M. 1790-1793), Haz. Abdülkadir Alkın ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 81, s. 951 Hüküm no: 1630 Orijinal metin no: [137b-2].

59 Detaylı bilgi için bk. Mustafa Aktürk, “İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi”, Kırıkkale Hukuk Mecmuası, C. 2, S. 1, 2022.

60 Osmanlı Devleti’nde de muslihûna başvuru gerekçesi, tarafların doğrudan İslam hukuku ve Osmanlı hukukunun uygulamaktan kaçınmak istemeleri olabilmıştır. Örneğin Mehmet Ağa, daha evvel araplık mutasarrıfı olan rahmetli Ali Paşa’nın varisleri ile muris sağ iken kendisinden 50 bin akçe aldığı iddiası ile dava açmaktadır. Kaydın devamında geçen “elli bin akçe aldı deyü da ‘vâ eylediğimde, verese-i mezbûre dahi inkâr etmeğin, ben dahi isbât sadedinde iken beynimizde muslihûn-ı Müslimûn tavassut edip, bu husûs sulh olunmak sagîr-i mezbûr hakkında enfa’dır deyü” ifadelerinden tarafların sulh oldukları görülmektedir. İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, s. 189 Hüküm no: 229 Orijinal metin no: [25a-1]; Anlaşıldığı üzere konunun kadı önünde değil, muslihûn aracılığı ile nihayete erdirilmesi istenmektedir. Zira kadı önünde ihtilaf bitirilecek olursa varislerin zarara uğrayacakları belirtilmektedir. Kılınç, Muslihûn, s. 45.

esnek hareket edebilecektir. Kanaatimizce söz konusu esneklik, tarafları muslihûna yönlendirmekte, dolaylı olarak zorunlu bilirkişi uygulamasından uzaklaştırmaktadır.

Esasa bağlı olarak mutlaka bilirkişiye başvurulması gereken diğer konu, sınır uyuşmazlıklarıdır. II. Selim dönemi kanunnamesinde yer alan “*Ba’zı çiftlikler toprağında nizâ’ olunsa, Hazine-i Âmire’de mahfûz olunan iki başı mühürlü urgan verilüb vilâyet kâdîsi ol diyarın müsîn ve mu’temedünaleyh ehl-i vukûf adamlarıyla anın gibi yerlerin üzerlerine varılıb mesâa eylemek için Celâl-zâde zamanında hükm verilmiştir.*”⁶¹ şeklindeki hükmün zorunlu bilirkişiliğe ilişkin talimata yer verdiğini belirtmiş idik. Hakikaten, bu hükme göre kadı, sınır uyuşmazlıklarını ehl-i vukûfa başvurarak çözüme kavuşturmak zorundadır. Bu hükmün pratiğe yansımaları fermanlarda görmek mümkündür. Sultan Beyazıt Vakfı’na ait sınıra ilişkin ihtilafta arazinin sınırının belirlenmesi için öncelikle bilirkişiye başvurulması gerektiği, Kanunname’deki ifadeler ile uyum halinde “...müsîn ve bî-garaz müslümanlar ile mahall-i nizâ’ın üzerine varıp kadîmî sınır her ne mahalden idiği ehl-i vukûf ihbârıyla tamâm ma’lûm edindiğinizden sonra...”⁶² şeklinde ifade edilmektedir. Ferman, önce tecrübeli, tarafsız bilirkişiler ile uyuşmazlık noktasına gidilmesini, akabinde de sınır tecavüzünün olmaması gerektiğini “...sonra ahadühümâ âharın sınırına tecâvüz etmemek üzere ol mahalden müceddeden vaz’-ı alâim ve ta’yîn ve Asitâne-i sa’âdetime arz eylemek emrim olmuştur.” diyerek hüküm kurmaktadır. Sınır uyuşmazlıkları konusunda da uygulamada tarafların muslihûn aracılığı ile ihtilaflarını nihayete erdirdikleri ve bu noktada bilirkişiye başvurulmadığı da görülmektedir⁶³.

Görüldüğü üzere gerek fıkıh kitapları gerek kanunnameler gerekse fermanlar gibi muhtelif hukuk kurallarının hangi konularda muhakkak bilirkişiye başvurulması gerektiği yönündeki talimatları, uygulamaya da ziyadesiyle yansımıştır. Ayıplı maldaki kusur, sınır ihtilafı, narha ilişkin sorun gibi konularda pratikte mutlaka bilirkişiye başvurulduğu

61 Akgündüz, C. VII, s. 288.

62 İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), Haz. Salih Kahriman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 25, s. 440, Hüküm no: 584 Orijinal metin no: [92a-1].

63 İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H.1115-1116 / M. 1704), Haz. Coşkun Yılmaz ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 59, s. 82 Hüküm no: 34 Orijinal metin no: [8b-2].

gözlemlenmiştir. Bununla birlikte özellikle muslihûn vasıtasıyla çözülen ihtilaflarda anılan konularda bilirkişiye başvurulmaması irdelenmiş olup, bu durumun muslihûnun yargıya alternatif olma özelliğinden kaynaklandığı sonucuna vardık diyebiliriz. Bu durum, zorunlu bilirkişiliğinin kadı huzurunda görülmekte olan davalarda uygulandığını göstermektedir. Zorunlu bilirkişilik bu örneklerde olduğu gibi sadece konu temelli belirlenmemiş, usulen de bu yöneme başvurulabilmiştir.

B. Usulî Zorunlu Bilirkişilik

Usuli zorunlu bilirkişilik ile anlatılmak istenen, üst yargı merciinin bidayet mahkemesine uyuşmazlığın çözülmesi için mutlaka bilirkişiye başvurmasını zorunlu tutmasıdır. Burada kadıyı bilirkişiye başvurmaya zorunlu kılan husus, uyuşmazlığın konusu olmayıp, yargılama tekniğidir. Anılan yöntemde ihtilafın mevzuu mühim değildir; usul hukukunun bir gereği olarak bilirkişiye başvurulması söz konusudur. Bu ise kadıların vermiş olduğu kararların denetlenmesi halinde karşımıza çıkmaktadır. Kadıları bu yönde karar almaya iten faktör ise genelde Dîvân-ı Hümâyûn olmaktadır.

Malum olduğu üzere Osmanlı Devleti'nde hukuki meselesi olan bireylerin müracaat edebileceği birçok yargı merci mevcuttur. Reaya; ırk, din, mezhep ayrımı yapılmaksızın Dîvân-ı Hümâyûn'a kolaylıkla başvurabilmekte ve sorunlarını sonlandırabilmektedir. Dîvân-ı Hümâyûn'un yargı özelliği bu açıdan mühimdir. Zira müessese, bizzat yargılama yapabilir ve hüküm kurabilir. Bununla birlikte Dîvân-ı Hümâyûn yargılamanın mahallinde çözümlenmesine de karar verebilir⁶⁴. Bu noktada Dîvân-ı Hümâyûn kadıya vakanın bilirkişiye başvurarak çözümlenmesini emredebilmektedir. Konu, uygulamaya ziyadesiyle yansımaktadır: Sultan Beyazıd Vakfı mütevellisi Dîvân'a "...evkâf-ı mezbûreden kazâ-i mezbûra tâbi' Yayla nâm karyesine mümtâz ve mu'ayyen sınırı dâhilinde vâki' re'âyâ tâifesi zirâ'at ve hırâset eyleyip

64 Öğretide Dîvân-ı Hümâyûn'un temyiz mahkemesi konumunda sayıldığını ifade eden görüşler ağırlıktadır. Bk. İsmail Hakkı **Uzunçarşılı**, Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 13; Ahmet **Mumcu**, Divan-ı Hümayun, 3. Baskı, Phoneix Yayınları, Ankara 2007, s. 73 vd.; Ekrem Buğra **Ekinci**, Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, Filiz Kitabevi, İstanbul 2001, s. 105; Mustafa **Avcı**, Türk Hukuk Tarihi, Atlas Akademi, Konya 2018, s. 138; **Demir**, Mufassal, s. 160; Coşkun **Üçok**/Ahmet **Mumcu**/Gülnihal **Bozkurt**, Türk Hukuk Tarihi, 17. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2015, s. 256; **Cin/Akgündüz**, Türk Hukuk Tarihi, s. 238; **Ekinci**, Osmanlı Hukuku, s. 254; **Akman**, Ceza Yargılaması, s. 36; **Aydın**, Türk Hukuk Tarihi, s. 141.

kadîmü'l-eyyâmdan öşr ve resmin evkâf-ı mezbûre câbîleri alıgeldiği ba'zı yerler için Handan Ağazâde demekle ma'rûf () nâm kimesne benim mutasarrıf olduğum İstiranca nâm karye toprağından ve öşr ve resmin ben alırım deyû dahl ve nizâ'dan hâlî olmadığın bildirip men' ve def olunmak..."⁶⁵ diyerek başvurmuştur. Anlaşılacağı üzere davacı, yetkisi dâhilinde olan sınırlar içerisinde vakfa ilişkin vergileri, evvelden bu yana topladığını ancak bazı yerler için bir başka kişinin söz konusu vergileri kendisinin almak istediğini zikretmiş ve bu durumun engellenmesini talep etmiştir. Konumuz açısından mühim bir nokta ise davacının bilirkişi talebinde bulunmamış olmasıdır. Ancak Dîvân-ı Hümâyün "...müsin ve bî-garaz müslümanlar ile mahall-i nizâ'ın üzerine varıp kadîmi sınır her ne mahalden idiği ehl-i vukûf ihbârıyla tamâm ma'lûm edindiğinizden sonra ahadühümâ âharın sınırına tecâvüz etmemek üzere ol mahalden müceddeden vaz'-ı alâim ve ta'yîn..." diyerek kadıya ferman göndermiş ve kadıdan vakfın önceden beri olan sınırının nerede olduğunu bilirkişi ile tespit etmesini istemiştir. Dolayısıyla hiçbir talep yok iken, olayın bilirkişi ile çözümlenmesini emretmiştir. Bu da kanaatimizce zorunlu bilirkişi uygulaması anlamına gelmektedir. Dönemin şartları açısından tahlil edildiğinde bu uygulamanın usule ve hukuka uygun olduğunu da ifade etmek gerekir.

Selânik'te iltizam olarak verilen Evrenos Bey Vakıflarının gelirlerine ilişkin uyuşmazlıkta "...ehl-i vukûf ve bî-garaz kimesneler[i] ile ol bağlar üzerine varılıp gönderilen mahtûm .... ile sâhibleri muvâcehesinde kemâl-i 'adâlet ile müşâhede idüp dahi herkesin bağının ne mikdâr idüğün temâm ma'lûm olduktan sonra ana göre defter idüp..." denilerek, bilirkişiler ile dava konusu bağa gidilmesi, adil bir şekilde keşif⁶⁶ yapılması ve bir rapor tutulması emredilmiştir⁶⁷.

65 **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), haz. Salih Kahriman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 25, s. 440 Hüküm no: 584 Orijinal metin no: [92a-1].

66 Keşif ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmet **Kılınç/Betül Argunhan**, "Osmanlı Yargılama Hukukunda Keşfe İlişkin Birtakım Mülâhazat (17-18. Yy. İstanbul Örnekleme)", Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (Ankara Türkiye 25-27 Ekim 2021), s. 415 vd.

67 Bahadır **Bakkaloğlu**, H. 1112 - 1114 [M. 1700 - 1702] Tarihli 8 Numaralı Selânik Şer'iyye Sicili (Metin ve Değerlendirmesi), Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, 2018, s. 266-267.

Belgelerde usuli zorunlu bilirkişiliğe ilişkin daha net ifadelere rastlayabiliyoruz. Örneğin Dîvân-ı Hümâyun'un bazı kayıtlarında “...*husus-ı mezbûru mahallinde vukufu olan bî garaz neferatdan vesâir ehl-i vukûfdan gereği gibi tefahhus olunub sen arz ve neferat muhzir eylemeleri bâbında fermân-ı âlişanım sâdır olmuştur...*”⁶⁸ denilerek, bilirkişiye gidilmesi vurgulanarak emredilmiştir⁶⁹.

Diğer bir misalde Mustafa b. Mehmed'in Ahmed Ağa Vakfı arsası üzerine bina ettiği menzil masraflarının belirlenmesi amacıyla Dîvân-ı Hümâyun'a başvurmuş, Dîvân-ı Hümâyun ise bunun kadı önünde nihayete erdirilmesine hükmetmiştir. Kayıтта geçen “... *varılıp keşf [ve] nazar olunup masrûfum tahmîn-i sahîh ile tahmîn olunmak matlûbumdur deyip husûs-ı mezkûr için bu fakîre hitâben buyruldu-yı şerîfibrâz etmeğın ...*”⁷⁰ ifadesi davacının önce Dîvân-ı Hümâyun'a müracaat ettiğini, Dîvân-ı Hümâyun'un ise yargılamaya kadının devam etmesine karar verdiğini göstermektedir. Bu bağlamda bazı vakıflarda da keşif ve bilirkişiye başvuru prosedürünü Dîvân-ı Hümâyun'un bizzat yaptırmadığını, bu yönde bir talep olması halinde bunu kadınlara yönlendirdiğini de zikredebiliriz⁷¹.

Vergi hukukuna ilişkin bir olayda da Dîvân-ı Hümâyun, kadının bilirkişiye başvurarak hüküm kurmasını istemiştir. Olayda vergi kaçırarak için koyunları üzerinde müdahalede bulunan çobanların mevcut olduğuna ilişkin duyum üzerine, durumun incelenmesi için bilirkişilere başvurulması emredilmiştir. Hükümde geçen “... *Ve şöyle istimâ' olundu kim resm-i ganem vermıyen kimesneler çobânlarınız ve gayrıdan ba'zı kimesnelerin koyunları suyu vaktinde ... kendü koyunlarına halat idüb resimlerin aldırmağa mâni' olurlar imiş [ol] asıl kimesneler çobânları kendi koyunlarına halat eyledişleri koyunların ehl-i vukûfdan teftîş idüb kulum ile maan defter idüb...*” ifadeleri, bazı çobanların vergi kaçırarak amacıyla koyunlar üzerinde oynamalar yaptığını bunun denetlenmesi için

68 Erhan **Ekici**, 21 Numaralı Kastamonu Şer'iyeye Sicili'nin (1-104) Sayfaları Arası Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1128-1129/M. 1716/1717), Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi SBE, 2018, s. 166.

69 **Kılınç**, Bilirkişilik, s. 156.

70 **İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)**, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676), Haz. Salih Kahrıman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 18, s. 552 Hüküm no: 601 Orijinal metin no: [170b-2].

71 **Kılınç**, Bilirkişilik, s. 156.

bilirkişilere başvurulmasını emretmektedir⁷². Bu durum da belirttiğimiz gibi usuli açıdan zorunlu bilirkişi uygulamasını göstermektedir.

Bir başka örnekte Unkapanında beş horoz ve bir bab değirmenin mutasarrıfları Atnaş ve ortakları mali hususlarda uyuşmamışlar. Uyuşmazlığın giderilmesi için tarafların, ekmekçiler kethüdası ve nizam ustaları ve tüccardan oluşan ehl-i vukûf kimselerin huzurunda hesaplarının görülmesi hakkında buyruldu verilmiştir⁷³.

Konya kadısına yazılan fermana ise sabun fiyatının ne kadar olması gerektiği konusundaki ihtilaftan dolayı tespitin yapılabilmesi için bilirkişiye başvurulması gerektiği “...sen ki Konya kâdisısın hâlâ irsâl olunan (boş) ma’rifetiyle yerlü yerinden bî-garaz müslümânlar muvâcehesinde teftîş ve tefahhus idüp...”⁷⁴ şeklinde emredilmiştir. Akabinde varılan neticenin başkente gönderilmesi gerektiği “...sonra teslîm-i hazîne olandan mâ ‘adâ vakiyye başına ziyâde gelen akçaları bi-hasebi ‘ş-şer’ ve ‘l kânûn teveccüh idenlerden mu’accelen taleb ve tahsil ve defter idüp defteri ile ber-vech-i ta’cîl der-sa ‘âdet ime irsâl ve teslîm-i hazîne itdirmek bâbında...” denilerek ifade edilmiştir. Dolayısıyla ihtilafın çözümlenebilmesi için bilirkişiye başvurulması şart koşulmuştur.

Eyüp’te Ahmet Ağa, Çavuşzâde Mehmed Efendi’den davacı olmuş ve Mehmed Efendi’nin kendi avlu duvarını yıkıp, mülkiyetinde olan bahçesine tecavüz ettiğini iddia etmiştir. Ahmet Ağa vakayı kadı huzuruna getirmeden önce Dîvân-ı Hümayûn’a başvurmuş ve Dîvân’da da bilirkişiye başvurulması gerektiği belirtilmiştir. Sicilde geçen “...buyruldu-yı şerîfe nazar olundukda Mi’ mâr Ağa ve Nâib Efendi şer’le görüle deyû buyrulmağın...”⁷⁵ şeklindeki hüküm düşüncemizi teyit etmektedir.

72 “...Ve şöyle istimâ’ olundu kim resm-i ganem vermiyan kimesneler çobânlarınız ve gayrından ba’zı Kimesnelerin koyunları suyu vaktinde ... kendü koyunlarına halat idüb resimlerin Aldırmağa mâni’ olurlar imiş evvel (ol) asıl kimesneler çobânları kendi koyunlarına halat eyledişleri Koyunların ehl-i vukûfdan teftîş idüb kulum ile maan defter idüb...”, Yaşar Uğurlu, 16. Yüzyıl Sonunda Merkez Taşra İlişkilerinde Çirmen Örneği (15 Nolu Çirmen Şer’iye Sicilinde Padişaha Ait Vesikalının Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi), Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE 2008, s. 103.

73 BOA, C..BLD., 6/260, 25 Zilkade 1214 H., 20 Nisan 1800.

74 İzzet Sak, Konya Kadı Sicili (1071 - 1072 / 1661 - 1662) Defter 11, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2014, s. 435.

75 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-I Refia) Mahkemesi 61 Numaralı Sicil (H. 1065 - 1066 / M. 1655), Haz. Baki Çakır ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 27, s. 199 Hüküm no: 212 Orijinal metin no: [42a-2].

Anlaşıldığı üzere, doğrudan Dîvân-ı Hümayûn'a başvurulması durumunda, ya da Dîvân-ı Hümayûn'un kendiliğinden harekete geçmesi halinde, uyuşmazlığın mahallinde, yerel mahkemece çözülmesi sırasında bilirkişiye başvurulması emredilebilmiştir. Bu hallerde ihtilaf konusu hususunda bir ayırım söz konusu olmamakla birlikte, genelde keşfi de gerektirecek vakalarda bu yöntemin tercih edilmesi dikkat çekmektedir. Keza, hukuki teamülün uzantısı olarak önceden beri tercih edilen yöntemlerin tespiti hususunda da Dîvân, yerel mahkemeye bilirkişiyi zorunlu tutabilmiştir. Uygulamada vakıf geliri, masrafları, esnaflar arasındaki uyuşmazlıklar ve sınır uyuşmazlıklarında Dîvân-ı Hümayûn'un bilirkişiye gidilmesine yönelik talimat verdiğini gözlemliyoruz. Keza kayıtlar genelde Dîvân-ı Hümayûn'un bu yönde bir yönlendirmesi olduğunu gösterse de konuya göre İkinci Dîvânı, Kazasker Dîvânı gibi diğer üst mercilerin de bu yönde tercihte bulunabileceği ifade edilebilir.

SONUÇ

Klasik dönem olarak ifade edilen kuruluştan Tanzimat dönemine kadar olan devirde Osmanlı Devleti adaleti temin edebilmek için kendisine has hukuk sistemi, müessesesi, kuralları ve uygulamayı haiz olmuştur. Adaletin temini hususunda Dîvân-ı Hümayûn'dan naibe, cemaat mahkemesinden konsolosluk mahkemesine kadar geniş yargı mercilerine sahip olmuştur. Elbette kadılar klasik dönemde Osmanlı yargı teşkilatının temel taşı olmuştur. Ancak gerek kadıya gerekse diğer yargı mercilerine müftüden kassama, subaşidan kâtibe kadar çeşitli görevliler yardım etmiştir. Bununla beraber teknik ve özel bilgiye ihtiyaç duyulması halinde “ehl-i hibre”, “ehl-i vukûf”, “erbâb-ı vukuf” , “sâhib-i vukuf” olarak isimlendirilen görevlilerden de istifade edilmiştir.

Alanında uzman, “bî-garaz” yani tarafsız, adil, soyut bilgilerini, somut olaya aktarabilecek yetenekte; musin yani tecrübeli veya yaşlı olması gereken bilirkişilerin hazırlayacağı raporlar ya da görüşler, ispat vasıtası olarak takdiri delil kategorisinde yer almaktadır. Bilirkişi görüşlerinin takdiri delil kategorisi içerisinde yer alması, ona başvurunun zorunlu olmasına engel değildir. Zira kanaatimizce zorunlu bilirkişilik, kadının hüküm kurarken mutlaka bilirkişiye başvurması aksi halde hükmünün geçerli olmayacağı manasını taşımaktadır. Bu durumda zorunlu bilirkişilik ile bilirkişi görüşlerinin takdiri olması birbirine zıtlık teşkil etmemektedir. Kadı, bilirkişiye başvurmak zorunda olmakla birlikte bilirkişi raporu doğrultusunda karar vermek zorunda değildir.

Osmanlı hukuk kaynaklarında zorunlu bilirkişilik sorgulandığında mühim tespitlere varılmaktadır. Her ne kadar asli kaynaklarda zorunlu

bilirkişiliğe işaret eden hükümler olmasa da Mebsut, el-Hidaye gibi fıkıh kitaplarında konunun uzmanına başvurulması gerekliliği vurgulanmaktadır. Şeyhülislam fetvalarında malın değer kaybının belirlenmesinde nasıl bir yöntem istendiği sorulduğunda “*bi-garaz ehl-i vukûfun ihbariyle*” şeklinde verilen cevaplar, zorunlu bilirkişilik için önemli hukuk kaynağı teşkil etmektedir. Kanunnamelerde sınır uyuşmazlıklarında, narha ilişkin hukuki ihtilaflarda, hayvan sahibinin hukuki sorumluluğunun belirlenmesinde, miras hukukunda tapu hakkının belirlenmesinde bilirkişiye başvurunun zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda hem şer’i hem örfi hukuk kaynaklarında zorunlu bilirkişilik anlamına gelen düzenlemeler mevcuttur.

Gerek hukuk kuralları gerekse uygulamadan yola çıkarak zorunlu bilirkişiliğin iki türünün olduğu ifade edilebilir. Bunlardan ilki olan esasa ilişkin zorunlu bilirkişilikte, uyuşmazlığın konusuna göre kadının mutlaka bilirkişiye başvurması söz konusudur. Bu konuda uygulamada en sık görülen konu ayıplı kölelerde karşımıza çıkmaktadır. Gerek fıkıh kitaplarında gerekse fetvalarda yer alan hükümlere uygun şekilden kadı sicillerinde hastalıklı, dolayısıyla ayıplı olan kölelere ilişkin uyuşmazlıklarda mutlaka bilirkişiye başvurulmuştur. Hatta sicillerden anlaşıldığı kadarıyla İstanbul özelinde isim isim kimlerin bu konularda bilirkişilik yapabileceği de padişah tarafından belirlenmiştir. Kanunnamelerdeki hükümlere uygun şekilde, narha ilişkin uyuşmazlıklarda ve sınır uyuşmazlıklarında da bilirkişiye başvurulduğunu gözlemliyoruz. Bununla birlikte, özellikle muslihûn vasıtasıyla çözülen ihtilaflarda bilirkişiye başvurulmaması da söz konusu olabilmektedir. Kanaatimizce bu durum, muslihûnun yargıya alternatif olma özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Zorunlu bilirkişilik sadece konu bazlı belirlenmemiş, usulen de bu yönetime başvurulabilmiştir. Usuli zorunlu bilirkişilik, üst yargı merciinin bidayet mahkemesini uyuşmazlığın çözülmesi için mutlaka bilirkişiye başvurmasını zorunlu tutmasıdır. Bu yöntemde ihtilafın mevzuu önemli olmayıp, usul hukukunun bir gereği olarak bilirkişiye başvurulması söz konusudur. Bu usuli gereklilik ise genelde Dîvân-ı Hümayûn tarafından belirlenmiştir. Bu noktada, Dîvân-ı Hümayûn kadıya vakanın bilirkişiye başvurarak çözümlenmesini emretmektedir. Başvurunun önce kadıya ya da Dîvân-ı Hümayûn’a yapılması açısından fark yoktur. Bazı örneklerde Dîvân-ı Hümayûn’un “... *Ve şöyle istimâ’ olundu ...*” diyerek kendisine gelen duyum üzerine resen hareket etmiş ve kadıyı bilirkişiye başvurarak uyuşmazlığı çözmekle vazifelendirebilmiştir. Bu noktada sadece Dîvân-ı

Hümayûn'un değil diğer üst yargı mercilerinin de bu yönde yetkisinin olabileceği ifade edilmelidir. Uygulamada esnaflar arasındaki uyuşmazlıklar, vakfın geliri, masrafları vergisi, vergi uyuşmazlıkları, sınır uyuşmazlıkları gibi konularda kadının bilirkişiye gitmesi zorunlu tutulmuş gözükmektedir. Rastlanılan vakaların ağırlıklı olarak keşfi de beraberinde getirmesi dikkat çekmektedir. Tüm bunlarla beraber, benzer vakalarda bu yönde tercihte bulunulmaması, üst yargı merciinin somut olayın koşullarına göre karar vermesi ile izah edilebilir.

Netice itibariyle, zorunlu bilirkişilik ile ilgili olarak klasik dönem Osmanlısında kural olarak hukuk kuralları ile uygulamanın birbiriyle uyum halinde olduğunu ifade edebiliriz. Zorunlu bilirkişiliğin hem fetvalar, kanunnameler gibi hukuk kuralları ile çerçevesinin çizilmesi hem de uygulamada görülmesi, ihtilafların adaletli bir şekilde çözülmesi gerektiği bahsindeki hassasiyet ile izah edilebilir. Bu noktadan hareketle, adalete daha hızlı ulaşmak, yargı mercilerine güvenin artması amacıyla, ihtiyaç duyulması halinde günümüzde dahi zorunlu bilirkişilik uygulamasının tercih edilebileceği ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Afyoncu**, Erhan/**Ahışhalı**, Recep, “Kâtip”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 25, Ankara 2022.
- Ahışhalı**, Recep, “Muhzır”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 31, Ankara 2020.
- Akarsu**, Murat, “İlk Dönem İslam Tarihinde Yargının Kurumsallaşmasında Dört Halifenin Rolü”, Eskiye, 37/Kış 2018, s. 57-79.
- Akgündüz**, Ahmed, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, XI Cilt, Fey Vakfı, İstanbul 1990.
- Akman**, Mehmet, Osmanlı Devleti’nde Ceza Yargılaması, Eren Yayınları, İstanbul 2014.
- Aktürk**, Mustafa, “İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi”, Kırıkkale Hukuk Mecmuası, C. 2, S. 1, Kırıkkale 2022, s. 91-113.
- Aktürk**, Mustafa, İslâm Hukukunda Boşanmaya İlişkin Uyuşmazlıklarda Alternatif Çözüm Yolları, 1. Baskı, Adalet Yayınları, Ankara 2023.
- Arslantürk**, H. Ahmet, Abdurrahmân Abdî Paşa Kanunnâmesi, Okur Kitablığı, Metamorfoz Yayıncılık, 2012.
- Atar**, Fahrettin, İslam Adliye Teşkilatı, 6. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 2020.
- Avcı**, Casim, “Nâib”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 32, İstanbul 2006.
- Avcı**, Mustafa, Türk Hukuk Tarihi, Atlas Akademi, Konya 2018.
- Aydın**, M. Âkif, Türk Hukuk Tarihi, 10. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Bakkaloğlu**, Bahadır, H. 1112-1114 [M. 1700-1702] Tarihli 8 Numaralı Selânik Şer‘iyye Sicili (Metin ve Değerlendirmesi), Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, 2018.
- BOA. C. BLD**, Kutu 6, Gömlek 51, 25 Zilkade 1214 H., 20 Nisan 1800.
- Ceylan**, Ayhan, “Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslam’da Şûrâ ve Divan-ı Hümayun’un “Şûrâ Meclisi” Niteliği”, S. 31, Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, Yeni Türkiye Yayınları 2000, s. 400-417.
- Cin**, Halil/**Akgündüz**, Ahmed, Türk Hukuk Tarihi, OSAV Yayınları, İstanbul 2011.
- Cin**, Halil/**Akyılmaz**, Gül, Türk Hukuk Tarihi, 10. Baskı, Sayram Yayınları, Konya 2018.
- Demir**, Abdullah, Mufassal Türk Hukuk Tarihi, Astana Yayınları, Ankara 2019.

Demir, Aydoğan, “Bayburt Ulu Camii’nde Bir Osmanlı Ferman Kitabesi: Osmanlı Devleti’nde Naiplik”, Tarih ve Toplum, C. 2, 1994, s. 41-58.

Doğangüzel, Semra Betül, “Tanzimat Döneminin Şeriye Mahkemeleri ve Kadınların Değişim Sürecine Etkisi”, Adalet Dergisi, S. 62-63, Ankara 2019, s. 49-66.

Ekici, Erhan, 21 Numaralı Kastamonu Şer’iyye Sicili’nin (1-104) Sayfaları Arası Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1128-1129/M. 1716/1717), Yüksek Lisans Tezi Kastamonu Üniversitesi SBE, 2018.

Ekinci, Ekrem Buğra, Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, Filiz Kitabevi, İstanbul 2001.

Ekinci, Ekrem Buğra, Osmanlı Hukuku, 2. Baskı, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Erdoğan, Ahmet, 71 No’lu (D. No: 71, S. No: 2254) Amasya Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE, 2010.

Erdoğan, Suat, “İslâm Muhâkeme Hukukunda Delil Sistemleri ve Hâkimin Takdir Yetkisi”, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 2, Y. 7, s. 132-144.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Kamu Denetçiliği Kurumu ve Osmanlı”, Adalet Dergisi, C. 1-2, S. 62-63, s. 161-188.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, Osmanlı, C. 6 (Teşkilat), Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 453-469.

Gedikli, Fethi, “Kazâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 25, Ankara 2002.

Gür, A. Refik, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Müessesesi, 2. Baskı, Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H.1115-1116 / M. 1704), Haz. Coşkun Yılmaz ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 59, İstanbul 2019.

İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801-1803), Haz. Ayhan Işık ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 82, İstanbul 2019.

İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810), Haz. Mürsel Sarı ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 83, İstanbul 2019.

İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil (H. 1204-1207 / M. 1790-1793), Haz. Abdülkadir Alkın ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 81, İstanbul 2019.

İBB Kültür A.Ş./Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (H. 1222-1223 / M. 1807-1809), Haz. Salih Kahrıman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2019.

İbicioğlu, Şeyda, 1572 No'lu Tekirdağ (Rodosçuk) Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi SBE, 2016.

İbn-i Âbidin, Muhammed Emin, Reddu'l-Muhtar Ale'd-Dürü'l-Muhtar, Çeviren: Ahmed Davudoğlu, Mazhar Taşkesenlioğlu, Mehmet Savaş, Şamil Yayınları, C. II, İstanbul 1982.

İpşirli, Mehmet, "Nâib", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 32, İstanbul 2006.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664), Haz. Rasim Erol ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2010.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676), Haz. Salih Kahrıman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 18, İstanbul 2010.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 61 Numaralı Sicil (H. 1065- 1066 / M. 1655), Haz. Baki Çakır, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 27, İstanbul 2011.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676), Haz. Salih Kahrıman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 18, İstanbul 2010.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), Haz. Salih Kahrıman ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 13, İstanbul 2010.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 61 Numaralı Sicil (H. 1065 - 1066/M. 1655), Haz. Baki Çakır, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 27, İstanbul 2011.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M. 1726-1738), Haz. Fuat Recep ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 21, İstanbul 2010.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000/ M. 1590-1591), Haz. Rifat Günalan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 10, İstanbul 2010.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620), Haz. Yılmaz Karaca ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, C. 24, İstanbul 2011.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536), Haz. Kenan Yıldız, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 4 İstanbul 2010.

Kal'a-yı Sultâniyeli **Türkzâde** Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi, Osmanlı Hukuk Sözlüğü: Mükemmel Istılâhât-ı Kavânin yâhut Mâlûmat-ı Kanûniye Hülâsası, Haz. Fethi Gedikli/İbrahim Enes Onat, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2017.

Karataş, Abdullah Vefa, "Divan-ı Hümayun ile Paşa Divanının Karşılaştırılması -Manisa Şehzâde Sarayı Divânı Örneği-", Adalet Dergisi, C. 1-2, S. 62-63, 2019, s. 235-264.

Kaya, Köroğlu, "İslam ve Osmanlı Yargılama Hukuku'nda Esbab-ı Mûcibe", YBHD, S. 2, 2016, s. 173-200.

Kaya, Süleyman/**Algın**, Betül/**Trabzonlu**, Zeynep/**Erkan**, Asuman, Behcetü'l-Fetâvâ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, Osmanlılarda Hukuk ve Toplum 3, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Kayar, Betül, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”, YBHD, S. 1, Y. 5, 2020, s. 189 – 234.

Kayar, Betül, Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2023.

Kılınç, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Muslihûn: Osmanlı Arabulucuğu”, Uluslararası II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi, Kongre Bildirileri, C. II, On İki levha Yayıncılık, İstanbul 2016.

Kılınç, Ahmet, “The Influence of the Ottoman State on Islamic Law”, YBHD, S. 2, Y. 7, 2022, s. 547-580.

Kılınç, Ahmet, Osmanlı Yargılama Hukukunda Bilirkişilik (Ehl-i Hibre / Ehl-i Vukûf), 2. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara 2022.

Kılınç, Ahmet/**Argunhan**, Betül, “Osmanlı Yargılama Hukukunda Keşfe İlişkin Birtakım Mülâhazat (17-18. Yy. İstanbul Örnekleme)”, Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (Ankara Türkiye 25-27 Ekim 2021).

Kılınç, Ahmet/**Karakaya**, Harun, “Batılı Devletlerin Karma Ticaret Mahkemelerinde Mecelle’nin Uygulanmasına Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”, Kırıkkale Hukuk Mecmuası, C. 2, S. 1, 2022, s. 59-89.

Kılınç, Ahmet/**Kayar**, Betül, “Osmanlı Yargılama Hukukunda “Şuhûdü'l-Hâl”in Fonksiyonunu Yeniden Değerlendirme Gerekliliği”, Adalet Dergisi, C. 1, S. 62-63, 2019, s. 33-48.

Koyuncu, Nuran, İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Şûra, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2006.

Koyuncu, Nuran/**Gök**, Ümmügülsüm, “Türk Hukuk Tarihinde ve Karşılaştırmalı Hukukta Hâkimlik Mesleğine Giriş ve Hâkim Yardımcılığı”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 1, 2019, s. 68-86.

Küçükbaşcı, Mustafa Sabri, “Kâtip”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 25, Ankara 2022.

Merginani, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî, el-Hidaye, Çeviren: Ahmet Meylani, Kahraman Yayınları, <https://canadadotnet.files.wordpress.com/2021/01/merginani-el-hidaye.pdf>, E.T.: 15.04.2024.

Mumcu, Ahmet, Divan-ı Hümayun, 3. Baskı, Phoneix Yayınları, Ankara 2007.

- Ortaylı**, İlber, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı, 10. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Osmanağaoğlu**, Cihan, “Klasik Dönemi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Örfi Hukukuna İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 2, 2007, s. 75-130.
- Özkorkut Ünal**, Nevin, “Yargı Bağımsızlığı Açısından Osmanlı'da ve Günümüz Türkiye'sinde Yargıya Genel Bir Bakış”, AÜHFD, C. 57, S. 1, 2008, s. 225-242.
- Öztürk**, Merve Nur, Osmanlı Yargılama Hukukunda Şühûdü'l Hâl, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, 2021.
- Öztürk**, Said, “Kassâm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul 2001.
- Pamir**, Aybars, “İslâm ve Osmanlı Hukuku'nda Kasame Müessesesi”, AÜHFD, C. 5, S. 4, 2005, s. 343-359.
- Pekdemir**, Şevket, “İslam Ceza Hukukuna Göre Olay Yeri İnceleme”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 30, 2017, s. 139-155.
- Sak**, İzzet, Konya Kadı Sicili (1071 - 1072 / 1661 - 1662) Defter 11, Konya Büyükşehir Bele-diyesi Kültür Yayınları, Konya 2014.
- Sak**, İzzet, Konya Kadı Sicili 1115-1116 / 1703-1704) Defter 41, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2016.
- Solak**, İbrahim/**Sak**, İzzet, Konya Kadı Sicili (1113-1113 / 1701-1702) Defter 39, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2016.
- Şafak**, Ali, “Ehl-i vukûf”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul 1994.
- Şemsü'l- eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed B. Ahmed Serahsi**, Mabsût. ed. Mustafa Cevat **Akşit**, C. 13, Gümüşev İstanbul 2018.
- Taş**, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki ‘Şühûdü'l-Hâl’ Nasıl Değerlendirilebilir?”, Bilig Dergisi, S. 44, 2008, s. 25-44.
- Tok**, Özen, “Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, Turkish Studies, C. III-IV, 2008, S. 788-805.
- Uğurlu**, Yaşar, 16. Yüzyıl Sonunda Merkez Taşra İlişkilerinde Çirmen Örneği (15 Nolu Çirmen Şer'iyeye Sicilinde Padişaha Ait Vesikaların Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi), Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, SBE, 2008.
- Uzunçarşılı**, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- Üçok**, Coşkun/**Mumcu**, Ahmet/**Bozkurt**, Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, 17. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2015.